

4316

9(47925)

U-64

1898

ՀԱՅԻՍ ԿԱՅԻՍԻՅԻ:
ՍՈԿՐԱՏ ՊԵՏՄԵԿԻՐ

ԵՒ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(88)

Արտատպած 1898 թ.-ի Մարտ եւ Ապրիլ
«Արարատ» ամսագրից

ՄԵՍՐՈՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՑՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՉԱՊԱՏ

ՏՊԵՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1898

9(47.925)

Մ-64

16579-58

33 607-4. 4.

8

Дозволено цензурою, 5 Мая 1898 г. г. Тифлисъ.

2004

33 607-4. 4.

64

ՍՈՎԵՏ ՊԵՏԱԿԻՐ

Ե Ի

Մ Ո Վ Ս Ե Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ս Ց Ի

Այս երկու պատմագիրների վիճակը զարմա-
նալի կերպով կապուեցին միմեանց հետ. երկուսի
առնչութեան խնդիրը՝ զանազան տեսակ կարծիք-
ների և քննութեանց ենթարկուելով, այժմ երե-
ւում է թէ վախճանական լուծման է հասնում: Դեռ
միայն մի քանի ամիս է անցել Սոկրատի պատմու-
թեան հրատարակութիւնից, որի յառաջաբանի մէջ
այնպիսի արդիւնքների էի հասել, որ համոզուած էի
թէ վերջնական է լինելու, և ահա չնկատուած ու-
շադրութիւնից վրիպած մի փոքրիկ, աննշան հա-
տուած այսօր յիշադրել է իմ համոզմունքը և ես
ստիպուած եմ թողնել բաժանուել իմ երկարժա-
մանակեայ հաստատուն կարծիքից և միանալ նոցա
հետ, որոնք վաղուց փոխել են իրենց հայեացքը մեր
Պատմահօր մասին: Այսօր ինձ համար էլ իրողու-
թիւն է, որ Մովսէս Խորենացու անունով մեր ձեռ-
քը հասած Հայոց Պատմութիւնը այլ ևս չէ կարող
Եւրդ Դարու գործ համարուել: Ես Սոկրատի հրա-
տարակութեան յառաջաբանի մէջ ընդարձակ տեղ
էի տուել Սոկրատի, Սեդրեաարոսի և Խորենա-

ներ, դուքս և գալիս այն, որ նա մանրամասնութեանց մէջ Ընդհանրական և անհատական (էջ ԾԵ)։ Ես ստորե կ'ընթացատրեմ թէ ինչն է ինչ շփոթեցրել և ուղիղ եղբայրացութիւնից հեռացրել։ Բայց խնդիրը վրձնողը այնքան էլ իմ բաղդատած հատուածը չէ, այլ մի ուրիշ մեծ, բառացի արտագրած հատուած, որը վրիպել էր իմ ուշադրութիւնից և որ աւելանալով առաջինի վրայ՝ այլ ևս կասկածի տեղիք չէ թողնում։

Այդ հատուածը Սեդրեստրոսի ընդարձակ վարքի այն կտորն է, որի մէջ վարքագիրը գեղեցիկ խօսքերով նկարագրում է իւր գոված սրբի հոգեկան բարձր յատկութիւնները և Մ. Խորենացին հայերէն խորհրդանշաններով նոյնը փոխ առնելով չնչին, և այն էլ գիտակցական փոփոխութիւններով յատկացրել է ս. Մեսրոպին, Հատուածի նմանութիւնը միաժամանակ և միմեանցից անկախ նկատել են պ. պ. Նորայր Բիւզանդացին, Գրիգոր Խալաթեանը և Գալուստ Տէր Մկրտչեանը, երեքն էլ Խորենացու պատմութիւնով մասնագէտ պարագիտներ։ Իսկ ես Խորենացիով առանձնապէս մինչև օրս չեմ պարտապաժ, և չէի կարող հեգեապէս՝ Սեդրեստրոսից—Մեսրոպ՝ այդքան հեռու անձանց վարքերի մէջ որևէ նմանութիւն որոնել և գտնել։

Խնդրական հատուածները արգէն Պրոֆ. Խալաթեանի և Գ. Տէր Մկրտչեանի վերոյիշեալ յոգուածներում առաջ են բերուած և պարզաբանուած, սակայն խնդրի լուծաբանելուն համար իմ պարզաբանութիւններով այստեղ կ'ընենք։

Նախապէս պէտք է իմացած՝ որ երեք միմեան-

ցից համարեա անկախ գրքեր կան, որոնցից իւրաքանչիւրի առնչութիւնը Խորենացու հետ հարկաւոր է ապացուցանել կամ հերքել։

Դոցանից ժամանակով ամենահինն է Հռոմայ Սեդրեստրոս պապի ընդարձակ վարքը, որը թարգմանուել է հայերէն «Արասուն Գրիգորի Չորոյփորեցու» ձեռքով, Վամսարականների փեսայ Արաց Ներսէս իշխանի¹ հրամանաւ (Տ. յառաջ. էջ 2Ե) փրկչական 678 թուին, Բացի Հ. Բ. Սարգսեանից, միևնեւրը ընդունում են այս թուականը, որ առնուած է հաստատուն յիշատակարանից, Այս գործի բուն բնագիրը իւր ներկայ գրութեամբ գրուել է Ե. դարու վերջերում լատիներէն, իսկ Զ.-ի սկիզբները թարգմանուել է յունարէն լեզուով,² միայն Է. դրի վերջին կիսում յունարէնից հայերէն։

Երկրորդն է Սոկրատ Սքոլաստիկոսի Գ. դարում յունարէն լեզուով գրած ընդհանուր Եկեղեցական Պատմութիւնը. Փիլոն Տիրակացին ուղիղ 695—696 թ. նոյնը թարգմանել է հայերէն. թարգմանութեան տարեթիւը առնուած է Նրուսադէմի ձեռագրի մի յիշատակարանից, որի մէջ կան հինգ

¹ Ընդունում եմ Գր. Խալաթեանի առաժը Արշառունեաց Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին (Տես Առա յօդուածը էջ 290)։

² Տես Բագրևաթիկ 1897 Դեկտեմբերի էջ 574—575։ Հեաֆրիսե արքեպիսկոպոսի պատմութեան համաժամանակ քուերը մի կողմէ քողել եւ լիցիւնի իւր հիման վրայ, ուղիղ եւ համարում դոցանից միայն մեկը. իսկ միւսները։

համաժամանակ (synchronismoi) տարեթուեր (տ. յառաջը. էջ 29—26). դարձեալ նոյն Հ. Բ. Սարգսեանը ընդդէմ իմ և միւս քննադատների փորձում է մի մեծ գիւտ անել և ապացուցանել, որ այդ թարգմանութեամբ յաջող կերպով պիտի պարզուի Խորենացւոյ կնճիռն, եթէ ընդունինք (?), որ դա՛ ոչ թէ 696-ին, այլ Լևոն Բ կայսեր առաջին տարին, այն է 474-ին կարելի է (?) որ թարգմանուած ըլլայ՝ փոքրը թարգմանիչներէն միոյն ձեռքով»¹ մենք մընակով մեր կարծիքի, սպասենք և յուսանք:

Վերջապէս երրորդն է Փոքր Սոկրատ կոչուածը, որ առաջին երկու գործերի հայերէն թարգմանութեան համաժամանակն է ի մի ձուլուած, այնպէս որ սա մէ գիրք է ներկայացնում: Սրա տարեթիւը յայտնի չէ. մօտաւորական չհաշիւներով են թաղրական ժամանակը համարել եւ Եւրդ դարի վերջը: Մեր պատմագիրներից իմ գտած ամենահին տեղեկութիւնը ինձ հասցրել էր միայն մինչև ԺԳ-րդ դարը, բայց յետոյ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Անանիա Մոկացու թղթերի մէջ գտել է Սոկրատի յիշատակութիւնը: Մոկացին իւր մի թղթի մէջ, «Յաղագս որ ասեն թէ մի պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին և վասըն մի լինելոյ կոչմանն»², խօսելով հայրապետական աստիճանի մասին հարցնում է. «զի՞նչ իմանաս զխորհրդածութեանն ժամն, զոր թագաւորն հրամայէր

1 M. l'abbé Duchesne. Le liber Pontificalis etc l. p. cix et cx.

2 Տես «Արարես» (1897 թ. Յունիս էջ 277 և էջ 283) Հրատ. Գ. Տէր Մկրտչեանի:

ի վերայ Պրոկղի, յորժամ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն կոչեն ըստ շառնութեան Եւրդ: Այդ յիշատակութեան մասին Գ. Տ. Մկրտչեանը (յ. տ. էջ 279 Ծն.) այս բացատրութիւնն է տալիս. «Բայց աւելի արժանի է ուշադրութեան Անանիայի մէջ բերած «զխորհրդածութեան ժամն» ասացուածը որ անպայման Փ. Սոկրատից է և մեծումը չկայ (տես Մեծ և Փոքր Սոկր. երես. 673): Այս վկայութեամբ անպայման ապացուցանում է, որ ճասնետոյ դարում Սոկրատի եկեղ. պատ. Փոքր խմբագրութիւնը արդեւ կար եւ ծանօթ ու տարածուած գրութիւն էր»: Սրանով գտնուել է Փ. Սոկ. ամենաուշ ժամանակուայ հաստատուն սահմանը:

Այժմ տեսնենք թէ այս երեք գրքերից որն է Խորենացուց օգտուել կամ հակառակը: Բարեբախտաբար նոցա գրութեան ժամանակները յայտնի են, որով և մեծ դիւրութիւն են տալիս Խորենացու պատմութեան ժամանակի հնագոյն սահմանը գտնելու՝ գուցէ նաև վերջին սահմանը:

Ա.

ՍԵՂԲԵՍՏԻՈՍԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՎԱՐՔԸ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱԿՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ:

Մինչև այժմ նկատուած են երեք նման հատուած, երկուսը մեծ, մէկը փոքր. մեծերից մէկը քաղուածօրէն է, միւսը համարեա բառացի, և այդ է որ չէի նկատել:

1.

ՎԱՐԲ ՍԵՂԵՍՏՐՈՍԻ ԷՁ. 699.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆՍԻ Գ. 67.

... և (Սեղեստրոս) բարե-
վայելացեալ քան զբոլոր վի-
ճակաւորսն:

... և երանելին Մեսրոպ ... քե-
րազանցեալ քան զամենայն:

Վասն զի ամբարտաւանութիւն
և մարգահաճողութիւն առ ի նո-
րա վարս տեղի գտանել ոչ ոչրեք
կարացին, այլ հեզ և բարիակամ
և բարեխորհուրդ գոլով և երկ-
նայնոցն զարդարեալ սովորու-
թեամբք զինքն բոլորից ցուցա-
ւեռ:

Բանդի ամբարտաւանութիւն և
մարգահաճողութիւն ի նորա վարս
տեղի գտանել երբեք ոչ կարա-
ցին. այլ հեզ և լաւակամ և բա-
րեխորհուրդ գոլով և երկնայնոցն
զարդարեալ սովորութեամբք զին-
քն բոլորից ցուցանէր:

Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշ-
տակական, բանիւ տրամապայծա-
ռաբնուի, գործով սոռքա, մարմ-
նով արտափայլեալ. օարսաւիք
անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ,
հաւատով ուղիղ, յուսով համ-
բերողական, սիրով անկեղծաւոր:

Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշ-
տակական, մտօք ծննդական, բա-
նիւք պայծառ, գործովք ժռած-
կալ, մարմնով արտափայլեալ,
օարսաւիք անճառ, խորհրդակ-
ցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ,
յուսով համբերող, սիրով անկեղ-
ծաւոր, ուսուցանելով անճան-
ժոյք:

Սյլ վասն զի զբոլորն նորա
զուգընթիւնսն ոչ եմ բաւական
ասել, առ ի մասնաւորականսն
գործեցեալս զարձուցից զբանս: 4

Սյլ վասն զի զբոլոր ուզողու-
թիւնս նորա ոչ եմ բաւական ա-
սել, ի հանգիստ Եորա Երեսրա-
ցըն զարձուցից զբանս:

4 Համեմատի Գ. Տեր-Մկրտչիակի «Խորհուրդն ժամա-
նակը որոշելու նոր փորձ» «Արարատ» (1897 հ. 422-424) եւ
Գր. Խաչաթեանի «Մով. Խոր. Լորագոյն աղբիւրների մասին»
«Հանդ. Ամսօրեայ» (1897 հ. 337—340). Լսել նորայր Բիւ-
զանդի Յուլիսի 25-ին առ ինձ ուղղած մասնաւոր Լամա-
կում Եղանակում եւ ինքնակամ հաստատման երկեր (սեւ
Գ. Տ. Մ. յիշեալ յօդուածի ծանօթութիւնը):

Ահա այս նշանաւոր հատուածն է, որ պէտք է
ամենամիջոցական նշանակութիւն ունենայ Խորե-
նացու ժամանակը որոշելու խնդրում: Ամենատեսակ
ենթադրութիւն՝ թէ կամ Խորենացին է յունարէ-
նից Ն-րդ դարում թարգմանել և պատահաբար
այդքան նմանուել է-րդ դարու թարգմանչին, կամ
թէ է-րդ դարու թարգմանիչն է այդ կտորի թարգ-
մանութեան ժամանակ աղբիւրը Խորենացուց, դը-
ժուար և անհիմն ենթադրութիւններ կմնան, մանա-
ւանդ որ միայն այս հատուածը չէ Խորենացու փո-
խառութիւնը, Իմ կարծիքով միայն մի ճանապարհ
կայ Խորենացուն ժամանակը յետ՝ տանելու.
այդ այն է թէ ցոյց տրուի, որ Սեղեստրոսի վար-
քը աւելի շուտ է թարգմանուած, քան ձեռագրի
յիշատակարանն է ցոյց տալիս, որի դէմ են սակայն
մեր ունեցած հաստատուն յիշատակարանը և թարգ-
մանութեան լեզուն: 4 Համեմատութեան մէջ ստորա-
գծուած են երկու հատուածի թեթեւ տարբերու-
թիւնները. դոցանից մի երկուսը արագընդում են
Խոր. ձեռագրի տարբեր ընթերցուածներով. օրինակ
Սեղ. «առ ի նորա վարս», Խոր. 3 ձեռ. ունի «առ ի
նորա վարս». Սեղ. «համբերողական», Լամբ. ձեռ.
«համբերողական». իսկ մնացեալ թեթեւ տարբերու-

1. Հ. Բ. Սարգսեանը դրա շեղում 12-րդ դարու «կարկա-
սակ» եւ «համարել եւ երբ հաստատուեալ ուրիշ բան եւ ապա-
ցուցուելով դժուարաւորում գեր խոստովանել իւր՝ ձեռնարկի-
նը որոշելու զրոյնից առաջ եկած, սխալը, զիտրիւնը
մարդկային անսխալականութիւն չէ ընդունում եւ ոչ էլ
սխալը խոստովանելը մեղք համարում:

Թիւնները, ինչպէս են Սեղ. «ոչ ուրեմ», Խոր. «եր-
բեք ոչ», Սեղ. «բարիակամ», Խոր. «լաւակամ», Ս.
srամապայծառացեալ» Խ. «պայծառ» և յն, ինչպէս նկա-
տել են պ. Խալաթեանը և Տէր-Մկրտչեանը, Խորե-
նացու կոկած ձևերն են:

Համառօտ վարքի համապատասխան հատուածը
աւելորդ եմ համարում առաջ բերել. հետաքրքրուող-
ները կարող են բնագիրը կամ վերոյիշեալ յօդուած-
ները համեմատել. համառօտը շատ է տարբերու-
մ. Գ. Խալաթեանի ենթադրութիւնը՝ թէ Խոր. հա-
տուածի սկզբի «գերազանցեալ» բառը, փոխանակ
«բարեվայելացեալ»-ի, Փ. Սոկրատիցն է, կարծում ենք,
ոչ մի հիմք չունի. «գերազանցեալ»ը շատ սովորա-
կան բառ է, եթէ այդպիսի բառերի համար աղբիւր-
ներ որոնենք, այլ ևս ո՞վ կունենայ իւր աշխատու-
թիւնը:

2.

ՎԱՐՔ ՍԻՂԱ. Էջ 745.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆ. Գ. 29.

«Յետ բարեբախտագոյն ձեր «Յետ բարեբախտագոյն Վա-
պտերազմաւ Սարմատացոցն յիսի պատերազմաւ Գրացն յաղ-
դարձի»: 4 բոգրեամբ դարձի»:

Այստեղ ոճական փոխառութիւն է և ցոյց է
տալիս, որ Խորենացուն ծանօթ և ընտանի էր Սեղ-
բեստրոսի Թարգմանի ոճը:

3.

ՎԱՐՔ ՍԻՂԱ. Էջ 740—727.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐ. Բ. 83.

4 (Կոստաս) ոչ գիտէր զառ 5. Ընդ նոյն աւուրս լինին հար-
ի պոռնկէն ծնեալն . . . առ ի սանիք և Մաքսիմիայ դստերն

1. Տես Գ. Տէր-Մկրտչեանի յօդ. էջ. 423 եւ ծն. Այս
կտր. նկատեցէն միայն պ. Նորայրը եւ Տէր-Մկրտչեանը:

Հեղինեայ (740) . . . :

2 Կոստանդինոս կայսր պա-
տանեակ գոլով . . . պարտեալ
. . . տրտմեալ էր . . . տեսնէ ի
գեղերին . . . յորում ննչէր (744)
տեսել ակնեղեակի յերկնս խաչ
. . . աստեղաց (ձառընտ. աստե-
ղեայ). այսու յաղթեա (745) . . .
հրամայեաց առնել զաւերնակ
խաչին . . . և տանել առաջի . . .
պատերազմաւ յաղթեաց (746):
3. Դիոկղետիանոսի Թագաւորի . . .
խորհեցաւ . . . վասն Կոստան-
դինոսի կայսրի, որդւոյն Կոս-
տայ Թագաւորին Հռովմայեցւոց
. . . փեսայացուցանել ի դուս-
տըր . . . Մաքսիմիայ (749) . . .
եղեն ապա հարսանիք Կոստան-
դիանոսի և Մաքսիմիայ (720):

4. Իսկ Կոստանդինոս Թագա-
ւոր զՄաքսիմիայ Դիոկղետիա-
նոսի (724) դուստր ունելով կին,
զբազումս իբրիտոնէից սատա-
կէր. և ինքն եղափանդական բո-
րոթութիւն ըստ բոլորն ընկա-
եալ մարմնոյ վիրաւորեցաւ:

Ուստի . . . Արիոզկեանն կա-
խարդք և Մարսիկեանն բժիշկք
և ոչ միայն նոքա (ձառընտ. այլնք)
այլ և որք ի Պարսից ածեալք . . .
ոչ կարացին աւգնել (722):

Դիոկղետիանոսի (ի Նիկոմիդայ),
փեսայանալով նմա Կոստանդիա-
նոսի կեսարի. որդւոյ Կոստայ
Թագաւորին Հռովմայ:

2. որ ոչ էր ի դստերէն Մաք-
սիմիանոսի, այլ Հեղինեայ պոռն-
կէ ծնեալ: . . . (Նա յետ ոչ քա-
ղաւ ամաց մեռեալ Կոստանդ.
փոխանորդ նմա առաքէ Դիոկղե-
տիանոս զնորին որդի և զիւր
որդիացեալն Կոստանդիանոս):

4. Սա յառաջ իսկ զքաղաշո-
րեղն մինչդեռ կեսար էր, պար-
տեալ ի մարտն և տրտմութեամբ
մեծաւ ննչեալ, երեւութացաւ
նմա ի թուրն իսկ աստեղեայ յերկ-
նից, պարտաւակեալ գրով, ասե-
լայսու յաղթեա, զոր արարեալ
(սիւզգեոյն) և յառաջարեալ
յաղթեաց պատերազմացն:

4. Բայց յետոյ հրապուրեալ ի
կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիայ, ի
դստերէն Դիոկղետիանոսի, յա-
րոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և
զբազումս վկայեալ, ինքն եղե-
փանդական բորոթութեամբ ըստ
բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապա-
կանեցաւ (վասն յանդգնութեանն):

Ձոր ոչ կարացին բուժել և
մարսիկեան բժիշկք . . . զիւթս
ի Պարսից և ի Հեղկաց, սակայն
և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ:

3. ...մանք... ի քրմանց պա-
ճարին ասելով՝ պարտ է աւա-
զան լինել... և լնուլ զնա ար-
եամբ... մանկանց... չեմք գործով...
լուանալ... գտանել բժշկութիւն...
բազմութիւն մանկանց ածին...:

6. Մարք մանկանցն (723)...
ագով մեծաւ գոյելով... կակա-
նադոչ ողբովք (724)... եւ պար-
տեալ թագաւորն... նախամեծա-
րել պատուեմք քան զիմն առող-
ջութիւն զանապական տղայոցն
փրկութիւն (723):

7. եւ ի նմին գիշերի տեսա-
նէ... երեւեցան սուրբ առաքեալ-
քն... ասելով... զի առաքես-
ցես առ Սիղբեստրոս եպիսկո-
պոս... որ է ի լերին Սերապ-
տինոս (726) թագուցեալ...
ցուցանել քեզ կարասցէ աւա-
զան բարեպաշտութեան, յորում
ուսացեալ բացամաքեսցիս (727):

3. Զոր. և քուրմք ոմանք (ի
դիշաց խրատոռէ) հրամայեցին
բազմութիւն տղայոց դնուլ յա-
ւազանս և չեմք արեամբ լուա-
նալ և ողջանալ:

6. Որոյ լուեալ զլալիւն ման-
կանցն հանդերձ մարցն կական-
մամբք գթացեալ մարդասիր-
եաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ
քան զիւրն փրկութիւն:

7. (Յաղագս որոյ զփոխա-
րէնն յԱստուծոյ ընդունի), յա-
նըջական տեսութիւն առա-
քելոցն առեալ հրաման սրբիլ
լուացմամբ կենսատու աւա-
զանին, ի ձեռն Սեղբեստրոս
եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ ի
նմանէ հալածանացն թագու-
ցեալ էր ի Սորակտիոն լեռանն:

(Յորմէ և աշակերտեալ հա-
ւատաց, զբռնաւորսն ամենայն
բառնալով Աստուծոյ յերեսաց
նորա, որպէս համառօտ ու-
սուցանէ քեզ Ագաթանգե-
ղոս:) 4

Պր. Խալաթեանը արտագրում է Սեղբեստրոսի
համարեա ամբողջ հատուածը և ստորագծում նման
բառերը. մենք դիտմամբ քաղուածօրէն ենք վերար-

1 Տես Գր. Խալաթեան յ. 8. հը 341—343. հա-
մաձայն եմ նրա հետ, որ Խորենացու միայն վերջի տողերն
են Ագաթանգեղոսին վերաբերւում եւ ոչ ամբողջ գլուխը:

տագրել և թուահամարներով համեմատութիւնը հեշ-
տացրել:

Այս հատուածը ես արգէն բաղդատել եմ յա-
ռաջաբանիս մէջ (էջ Ծ—ԾԴ) և թէև գտել էի
«ակնյայտնի նմանութիւններ» և նոյն իսկ «բառացի
արտագրութեան». հետքեր. բայց խիսական եզրակա-
ցութիւն չէի հանել. ոչ թէ «ինչ որ կանխակալ կար-
ծիքի շնորհիւ նախապնդուել էի» վիճելի խնդիրը, ինչ-
պէս Պրոֆ. Խալաթեանն է ինձ մեղադրում, այլ ո-
րովհետեւ Նորենացու երկու կէտը ինձ մոլորեցրել էին.
առաջինն է յիշեալ գլխի մէջ գործածուած «սիւզնոյն»
բառը և ապա գլխի վերջում Ագաթանգեղոսի ակնե-
րեակի յիշատակութիւնը. երբ նկատուել է առաջի
մեծ բառական փոխառութեան հատուածը, իրաւ հեշտ
է հասկանալ, որ Նորենացին դիտաւորեալ, նախա-
մտածած ծրագրով ցանկացել է շփոթեցնել իւր ըն-
թերցողներին. Ի՞նչ կասկած որ երբ նա օգտուում էր
Սեղբեստրոսի վարբից, այդ վարբը արգէն ծանօթ կլի-
նէր ժամանակակիցներին, բայց թէնա ինչ հանձարեղ
վարպետութեամբ կորցնում է իւր գործ դրած աղ-
բիւրի հետքերը, այդ պարզ է, երբ կարիք է զգում
Մեսրոպին բարձրացնելու, նա առանց քաշուելու
արտագրում է Սեղբեստրոսի վարբը, — անձանց տար-
բերութիւնը ապահովում էր նրան —, իսկ երբ
պատմում է Աոստանդի և Սեղբեստրոսի վարբը, նա
քաղուածներ է անում յետ ու առաջ դասաւորու-
թեամբ, մէջը հիստում է Տրդատի պատմութիւնը և
վերջն էլ տալիս իւր աղբիւրի անունը. եւս այդ մարդու
համար դեռ մի քանի ամիս առաջ գրել եմ. «բայց ոչ ոք
(բացի Վարիէրից) չէր յայտնել այն աստիճան ծայ-

րահնէ կարծիք, հաստատուած այդքան հիմնաւոր
թուացող փաստերի վրայ, թէ նա (Մ. Խոր.) կեղծել է,
թէ երկար ժամանակ կարողացել է խաբել ընթերցող-
ներին և որ նա երկու երեք դար ուշ ապրելով և գրե-
լով, կեղծելու արտակարգ ընդունակութեամբ զգալ
չէ տուել այդ կեղծիքը» (էջ 130). և այսօր ստիպուած
եմ խոստովանուել, թէ նա չէր և ամենամեծ
վարպետութեամբ՝ հէնց մեր համեմատած գլուխը:

Ուրեմն համաձայնուելով պ. Խալաթեանի և
Գ. Տ. Մկրտչեանի հետ, ես էլ ընդունում եմ որ
Մ. Խորենացին շուրջ է 676 թ. հայերէն շեղուով
թարգմանուած Սեղբեստրոսի ընդհանուր շեղումը, հետևա-
պէս նրա պատմութիւնը այդ տարեթուից ուշ է:

Հ. Բ. Սարգսեանը իւր յօդուածի մէջ¹ (էջ 569)
փորձում է ցոյց տալ որ Խորենացին օգտուել է ոչ
թէ Սեղբեստրոսի վարքից (նա սխալմամբ գրել է Մեծ
Սոկ.²) այլ Եւսիգենիոսի պատմութեան յունարէն

1 Տես Հ. Բ. Սարգսեան, Սոկրատեսի քաղաքական-
քան հրատարակութիւն եւ Մ. Խորենացի. Բազմավեպ.
1897. էջ 565—575:

2 Վերապահուելի է այդ. Իոսիմ հրատարակութիւնը
սխալաբան է անուանել. յառաջաբանիս մէջ դրա մեղքը
մեկնալ ինձ վրայ եմ ստել. բայց երբ Ձեզ մօտաւորապէս
յայտնի լինեին սպագրութեան դժուարութիւնները, գուցէ այլ
կերպ դասեիք: Ձեր վիրաւորանքի գուցէ մասամբ իմիս պա-
ստիսանը շեղով յառաջաբանիս մէջ, Ձեր ֆենական յօդու-
ածի մէջ սաստիկ անձնական էք. ցանկալի էր ֆենուքեան
մէջ ուրիշ շեղու լսել. Իոսիմ Ձեր կարծիքով հարկաւոր էք
համարել նաեւ յունարէն քննարկ հրատարակութիւնը, գու-

քննարկից. բայց երևում է որ նրա ձեռքը գեթ հա-
տած չեն եղել Խալաթեանի և Գ. Տ. Մկրտչեանի
յօդուածները (թէ և Խալաթեանը և Տ. Մկրտչեանը
գրել են Հոկ. Նոյ. ամիսներին, իսկ Հ. Սարգսեա-
նը Պեկտ.), այլապէս կտեսնէր որ այստեղ օտար
լեզուից թարգմանութեան խնդիր չկայ, որ յոյն
հին կամ նոր աղբիւր որոնենք, այլ կայ միայն հա-
յերէն թարգմանութեան արտագրութիւն:

ՍՈԿՐԱՏԵՍԻ ԵՒ ՄԵԾ ՍՈԿՐԱՏ.

Անցնենք երկրորդ խնդրին. Խորենացին օգտուել
է 695—696 թուի թարգմանուած Մեծ Սոկրատի
հայերէն բնագրից, թէ ոչ:

Մենք մեր յառաջաբանի մէջ եկել ենք այն
եզրակացութեան, թէ «Խորենացին զժբախտաբար
չէ ունեցել իւր ձեռին Սոկրատի պէս պարզ և ճիշտ
տեղեկութիւններ տուող մի պատմագիր», ժխտելով
որ ոչ յունարէն բնագիրը և ոչ էլ հայերէն թարգմա-
նութիւնը նրան աղբիւր են ծառայել: Իմ քննադատ-
ներից Հ. Սարգսեանը (էջ 570, 571) պնդում է, որ
հակառակն է ուղիղ «յունարէն բնագրի նկատմամբ»,
բայց փոխանակ փաստեր տալու, զժբախտաբար անց-
նում է՝ միայն ընդհանուր գատողութիւններ տալով:

զընթաց հայերէնին, եւ լինելը նկատու էք իւրեւրեւ, մի-
այն խնդրի որ յունարէն այն կես ու արեւոյս բառերն
էլ սպագրելու համար ինձից արեւոյս ժամեր են խել:

«մեր նպատակէն դուրս է այստեղ կանգ առնուլ ցոյց տալու համար, թէ Մովսէս ինչ բաներ Սոկրատէն օգտուած է և ինչ բաներու մէջ կը համաձայնի Եւսեբիոսի և ուրիշ պատմագրաց. փաստի ոչ ոք ոչինչէն որքէն ցոյց տրուած է որքէնէն յետոյ (?) և մենք իսկ առ Կարիէր ուղղած պատասխանին մէջ ջանացեր ենք մատնանիշ ընել»։ Ընդհանուր դատողութեանց առաջ ոչինչ ասելիք չունենք. հարկաւոր և անհրաժեշտ էր ամենափոքր, բայց հաստատ փաստ Եւ ինչո՞ւ պէտք է խառնել խնդիրները. ինչ հարկ կայ Խորենացու «աղբիւրներ» մասին խօսել, որոնցից շատերը յայտնի են իր Խորենացու վկայութեամբ, շատերն էլ ցոյց են տրուած որքէնէն յետոյ (?) դոցա մէջ է արդեօք Սոկրատը. Այդ չկարողացանք իմանալ Հ. Սարգսեանի ասածներից։

Պրոֆ. Խալաթեանի կարծիքը կարեւոր կլինէր, եթէ նա խուսափողական ճանապարհ ընտրած չլինէր, նա, որ շարունակ ուսումնասիրում է Խոր. պատմութիւնը և անշուշտ քաջ ծանօթ է նրան, դարձեալ ոչ մի փաստ չէ բերում հաստատելու իր այս ասածը. «Խորենացին որ աւելորդ գիտէ Մեծ և Փ. Սոկրատին» (յ. տ. էջ 354). Եւ Խորենացու և Մ. Սոկրատի մէջ նմանութիւններ գտել էի միայն Վրաց դարձի պատմութեան մէջ. պ. Խալաթեանն էլ հէնց այդ հատուածն է քննել և բաղդատել, բայց վերջը եկել է այս եզրակացութեան. «իսկապէս (Խորենացին) օգտուել է Փ. Սոկրատից, առանց այդ դարձնելու դէպքում այս անգամ դէպի Մեծ Սոկրատ» (էջ 385). Եթէ այս դէպքում էլ աչք չէ դարձրել դէպի Մեծ Սոկրատը, ինչո՞ւ չցոյց տալ թէ ուրիշ ինչ անգամ է

օգտուել. և արդեօք հայերէն թարգմանութիւնից, թէ յունարէն բնագրից, նա խուսափելով իւր վերջին երկու եզրակացութեան մէջ էլ շեշտում է միայն Սոկրատի եօթներորդ դարու թարգմանութեան համառօտութիւնը և Սեղբեստրոսի նոյնպէս եօթներորդ դարու վերջում կատարուած ընդարձակ և համառօտ «քարտանկութիւններ» (?), առանց յիշելու հայերէն Մեծ Սոկրատը կամ նրա յոյն բնագիրը։

Ուրեմն մենք չենք գտել, մեր քննադատներն էլ չեն ցոյց տուել թէ Խորենացին ինչ դէպքերում է օգտուել Մ. Սոկրատի յոյն կամ հայ օրինակներից, մինչև այդ ցոյց չտրուի, նա չէ կարող Խորենացու աղբիւրների կարգում հաշուել։

Գ.

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ՍՈՔՐԱՏ.

Անցնենք երրորդ, և իմ կարծիքով ամենակարեւոր խնդրին. Խորենացին ծանօթ էր Փոքր Սոկրատին, թէ հակառակ է ուղիղ։ Եթէ 676 թիւը այժմ Խորենացու պատմութեան ամենահին յայտնի թուականն է, որից առաջ նա լինել չէ կարող, ապա եթէ ցոյց տրուի այս երկու պատմագիրների կապը և հաստատուն առնչութիւնը, այն ժամանակ կուրենանք Խոր. պատմութեան մի երկրորդ տարեշրջան, թէ և ոչ առաջուայ պէս հաստատուն տարեթուով, որից յետոյ և կամ որից առաջ, անհնար կլինի նրա պատմութիւնն ընդունել։

Իմ բացատրութիւնները թէ Խորենացին է Փոքր Սոկրատին աղբիւր ծառայել, պ. Խալաթեան

նին չեն համոզել. նրա կարծիքով պ. Վարիէրը արդէն հակառակն ապացուցել է. «Խորենացին, ասում է նա (էջ 292), ճանաչել է հայերէն Սոկրատի պատմութիւնը, այդ ապացուցել է, և մեր կարծիքով համոզեցուցիչ կերպով Պրօֆ. Վարիէրը:—Պէտք է հայերէն Սոկրատ. Փոքրը հասկանալ, որովհետեւ պ. Վարիէրին միայն այդ էր յայտնի. Իսկ մենք կարծում ենք և համոզուած ենք, որ աւելի համոզեցուցիչ կերպով հակառակն ենք ապացուցել: Ի հաստատութիւն Վարիէրի կարծիքի պ. Խալաթեանը համեմատում է Մեծ Թէոդոսի պատերազմը բոնական Եւգէնիոսի դէմ (Սոկր. Ե. Գլ. 25 էջ 480) և Հայոց պատերազմը դաւաճան Մեհրուբանից առաջնորդուած պարսիկների դէմ Չիրաւի դաշտում (Սոկր. Գ. 37-րդ գլուխ), Խորենացու այդ գլուխը ըստ Խալաթեանի միջանի աղբիւրից յօրինուած մօզաիկ է», որի մէջ «Եւ խրեցաւ պատերազմն» որ կոչի միկել պատերազմ, հոգն, ընդդէմ ի փախուս դարձացանէր, գօրն քննաւնաց» և ըն թանկագին քարերը առնուած պիտի լինին Փ. Սոկրատի վերոյիշեալ պատերազմի նկարագրութիւնից. «ուր Փ. Բիւզանդ. թէ և կերպարանափոխուած, պատմութեան հիմքն է կազմում» (էջ 292—293): Եւ հաւատում եմ և ընդունում որ Մ. Խորի իսկապէս յայտնի գրուածքներից «մօզաիկ» կազմել սիրում է, ինչպէս այդ ցոյց է տուել ուրիշների հետ ինքը յարգելի գիտնականը. 1. բայց թէ մի որ և է

1. Համեմատիւ մի փնտրիւմ. «Մովսէս Խորենացի և իւր սղոթիւմները. Գրիգոր Աւետարան». Յատուած «Աւետարան»-ի 1897 թ. Նոյ. Դեկ. էջ 531—539.

պատերազմ նկարագրելով Խորենացին ստիպուած լինէր դիմելու Փ. Սոկրատի պատմութեան պէս մի խեղճ գործի և այնտեղից փոխ առնէր «գօրք, թըշնամի, պարտեցաւ, հողմ, պատերազմ, ընդդէմ» լոկ հայերէն և ամենասովորական բառեր, այդ մինք ըմբռնել չենք կարողանում. որովհետեւ չենք ընդունում թէ Խորենացին այդքան սահմանափակ, լատիներէն շարադրութիւն կրող աշակերտի յաւկութիւն ունեցող մէկը լինէր, որը իւր գրութեան մէջ յարմար թէ անյարմար գործ է ածում Կիկերոնի, Յ. Աեսարի և ըն այդիւր սովորովի ոճեր ու բառեր, այլ է եթէ պ. Խալաթեանը իւր համեմատած հատուածի մէջ ցոյց տար այնպիսի բնորոշ փոխառութեան օրինակներ, ինչպիսիք շատ կան Գր. Աստուածաբանի գործերի մէջ (համեմ. իւր իսկ քննութիւնը «Արարատ»-ի մէջ օր. 11, 12, 13, 14, 15, և ըն. և սոքա աշակերտական փոխառութիւններ չեն):

Մի ուրիշ հարց. Փ. Սոկրատի և Խորենացու նման դարձուածների մի մասը կայ նաև Մեծ Սոկրատի մէջ, միայն քերականական թեթեւ փոփոխութիւններով և չիրեն յատուկ աննշան յարեղումներով, և հէնց այդ իմաստով ինքն ինքն յատուկ է ինքն ինքն երկուսը իրար նման, հետեւապէս տարբեր Մ. Սոկրատից, որ ասել է Փ. Սոկրատի աղբիւրից: Սա շատ նշանաւոր խնդիր է. մեր յառաջաբանի մէջ քանիցս շեշտել ենք այդ, իսկ պ. Խալաթեանը միանգամայն լռութեան է տալիս այդ կէտը. Եթէ Խորենացին իրեն յատուկ վարպետութեամբ կարիք ունէր «մօզաիկ» կազմելու, ինչքան աւելի մեծ է եղել այդ կարիքը Սոկրատի համա-

ռօսչի համար, որ խեղճ և սահմանափակ մէկն էր, Թէ այդ նոր, պ. Խալաթեանցի շատ անյաջող կերպով բաղդատած, հատուածում և թէ Վրաց դարձի ու Կոստանդին մեծի բորոտութեան պատմութիւնների մէջ Խոբեհացին և Փոքր Սոփրաբէ իրար համեմատ էն այդ կարելի է տեսնել, բայց նմանութեամբ են ոչ ոքի մոտեցում որ լինի Մեծ Սոփրաբէ և Սեդեքաբէի ընդհանուր մէջ, Պր. Խալաթեանը ինձ հետ համաձայն է, որ Փոքրը երկուսի համառօտութիւնն է «իրեն յատուկ յաւելուածներով», թէևնա իւր վերջի եզրակացութեան մէջ խնդիրը շփոթելով կրկին՝ երկու «մարդմանութիւնների» մասին է խօսում, Արդ՝ ընդհան է երբ Խոբեհացու աղբիւրն ենք որոնում, որոնք նաև Փոքր Սոկրատի իւրատեսակ յաւելումներէ աղբիւրը, որոնք անկասկած հայկական են, և ոչ թէ առանց փաստի ընդունենք թէ հենց Խոբեհացին է ամեն ինչ վերցրել, Ուրեմն մի առժամանակ Մեծ Սոկրատը մի կողմ թողնենք և քննենք Փոքրի յաւելուածների խնդիրը, ինչպէս որ վարուել ենք գլխաւորապէս մեր յառաջաբանի մէջ 12 հատուածները բաղդատելիս, որոնց դարձեալ քննութեան կենթարկենք:

Հատուած 1. (Գառաջ. Սոկր. էջ Ժ. սր. Խալ.
յօդ. էջ 342)

Յառաջարանիս այս առաջին հատուածում բաղ-
դատուած է կեսար Կոստանդին կրած պարտութիւ-
նը Բիւզանդացիներինց և աստեղանշան խաչի տեսի-
լը երկնքում: Պր. Խալաթեանի հետ ընդունում եմ,
որ Ընդ. Սեղբ. է Խորենացու աղբիւրը՝ բայց աւել-

չացնում եմ, Ք Ք-ը չկայ որ Խոր. վերցրած լինէր
Համառօտ Սեղբեսորոսից, և կարիք էլ չկար, որով-
հետեւ ամենը կայ Ընդարձակումի տարբեր Համա-
ռօսից:

Համ. 2. (Յամ. էջ ԺԲ. Խալ. էջ 342.)

Բաղդատուած է Կոստանդին մեծի բորոտու-
թեան, անմեղ մանուկների զոհելու դիտաւորու-
թեան և Սեղբեստրոս եպիսկոպոսի ձեռքով հրաշ-
քով ազատուելու պատմութիւնը, Խորենացու աղ-
բիւրը Ընդարձակն է, բայց նա ունի մի քանի դար-
ձուածներ և բառեր, որոնց նմանը կան և Փոքրում.
Թէ Խոր. և Թէ Փոքրի մէջ դոքա բլխում են ուղ-
ղակի Մեծից և ցոյց են տալիս փոխ առնողի ինք-
նուրոյնութիւնը. օրինակ.

Ի՞նչո՞ւ բայց հրապուժ- Ընդ. Վ. Իսկ կին նորա Համ. Վ. բայց հրա-
 քալ ի կնոջն իւրմէ վրդովեաց զնա հակա- պուրեալ ի կնոջն
 Մաքսիմիանայ. . . Եւրոյց Բազիլիանայ. . . իւրմէ Մաքսիմիանայ. . .
 հալածանս եկեղեցւոյ զբազումս ի քրիստո- արար հալածանս ե-
 ւաբազումս վկայեալ. . . նէից սատակեր. . . կեղեցւոյ, բազումք
 ի Պարսից և ի Հնդկաց ի Պարսից եղնի վկայք . . .
 . . . մարտնոյն ապակա- . . . մարտնոյ վիրաւորե-
 յալաւ, ցաւ. ցաւ. . . ի Պարսից և ի Հայոց, մարտն. . . ապականեր,
 քուրմք ոմանք ի դիւաց. ոմանք առ ի քրմանց. քուրմք ի դիւաց.

Ընդարձակի «վրդովեաց» բառը Խոր. և Փոքրի մեջդարձել է «հրապուրեալ», իսկ երկուսն էլ քրիստոնեաների մասին չկամենալով «սատակէր» գործածել, փոխել են «արող» (արար) հալածանս եկեղեցւոյ»... Այս դէպքում երկուսն էլ միևնույն աղբիւ

րից են քաղուժ. գուցէ երկուսն էլ անկախ նոյն ձևով են կրճատել. կարեօրն այս է, որ ընդհանուր աղբիւրը երկուսի ձեռքն էլ տալիս է նիւթը՝ երկրորդ աղբիւրի դիմելու կարիք չկայ. Միակ թէպէտ մնում են Խոր. «ի Հնդկաց», իսկ Փոքրի «ի Հայոց» յաւելեալ բառերը. Հետեապէս այս հատուածը անկախ կերպով խնդիրը վճռել չէ կարող, ուրիշ փաստ որոնենք և յետոյ ինքն իրան այս հարցը կվճռուի:

3. Հատ. (Ծառաջ. էջ ԺԶ.)

Համեմատուած է Լիկինիոսի կայսր կարգուիլը Կոստանդին մեծից. այս հատուածը ամբողջ կը կրկնենք:

ԽՈՐ. Բ. 88.

Փ. ՍՈՎՐԱՍ ԵՋ 3.

«Ի բառնայն Աստուծոյ զբառնաւորսն առն առնայն յերեսաց Կոստանդիանոսի, մեծարեաց նա զԼիկինոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնութեան ծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնութեան զԼիկինոս քեռայր իւր քաղաքս իւր ոչ համամայր. ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա, և յերկրորդական հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոցց»:

Մեծ Սոկրատի՝ Փոքրի բնագրի մէջ պատմուած է, որ Ստատիկոս Գալիէիսը իւր մեռնելուց առաջ Լիկինոսին իւր քեռայրը իւր քրոջը կնութեան տուաւ, ուրեմն բնագիրն ու համառօտութիւնը տարբեր են. Եթէ մի ըստէ ընդունենք, որ Խոր, օգտուել է թէ Մեծից և թէ Փոքրից, ինչպէս Պրօֆ. Խալաթեանն է ասում:

այդ դէպքում էլ ի Խոր. հատուածը չի բացատրուիլ, և մենք ստիպուած երրորդ աղբիւր պէտք է որոնենք նրա «և յերկրորդական հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց» նախադասութիւնը բացատրելու համար. իրաւ է Մեծի մէջ կայ. «կեայր (Լիկինոս) յարեւելս», բայց թէ պատուով երկրորդական էր, երկուսի մէջ էլ ոչինչ չկայ. Մինչդեռ տեսնաք թէ Խոր. Սոկրատիսի վարքից օգտուելիս շատ անգամ քերականական ձևերն էլ է պահպանել, ինչո՞ւ այստեղ այդքան տարբեր, և որտեղից են նրա յաւելուածները, որտեղից է Փոքր Ս.ի աղբիւրը, Ուրեմն Խորենացու հատուածը Մեծ և Փոքր Սոկրատենով չէ բացատրուում. հարկաւոր է ուրիշ աղբիւր որոնել. Փոքր Սոկրատը տարբեր է պատմում իւր բնագրից, նրա Կարէրիսիւնը Բաղարատի Խորենացու համարժեք է Լիկինոսի, իսկ Խորենացուն ոչ: Թէ Կոստանդինը «միահամուռ» թագաւորներին յաղթեց, այդ չկայ Մեծի մէջ, դա է Խորեն. «ի բառնայն զբռնաւորսն ամենայն», և թէ «Կոստանդիանոս զքեռայր իւր թագաւորեցուցանէր» դրա միտքն էլ կայ Խոր. «արքայ կացոյց» բառերի մէջ. Այստեղ փոխառութիւնը բառական չէ, այլ մտքով. բայց նախընթաց հատուածում մենք տեսնաք բառացի նմանութիւններ. այնտեղ խնդիրը չկարողացանք հաստատապէս որոշել, իսկ այստեղ երբ պարզ երևում է թէ երկուսից որը կարող է կախում ունենալ միւսից, նախընթացի անպատասխան թողած հարցը իւր լուծումն է ստանում:

5. Հատ. (էջ ԿԲ—ԿԴ) (4-ը թողնում ենք իբրեւ
անկարելորդ.)

Խոր. Բ. 88 գլխում պատմում է Բիւզանդիոն
քաղաքի վերաշինութիւնը Վոստանդին Մեծի ձեռ-
քով, նա «յանրջական իմն նախատեսութեանց հրա-
մայեալ» քաղաքը վերակոչում է «նոր Հռոմ», իսկ
աշխարհ կոչեաց զնա Վոստանդիանու քաղաք: Բա-
ղաքը զարդարելու համար «գաղտնի եհան ի Հռով-
մայ զասացեալսն պաղատիոն քերածոյ, և եդ զնա ի
փորոնիս»: Մեծ Սոկրատը, նրանից առնելով Փոքրը,
ունեն այս պատմութիւնը, էութեամբ նման Խորե-
նացուն, մանրամասնութեան մէջ տարբեր: Մեծը
միայն այսքան է ասում, որ Վոստանդին թագաւորը
իւր իշխանութեան 20-րդ տարին «յինքեան իսկ հա-
մանուան» Բիւզանդիոնը մեծամեծ պարիսպներով և
շինութիւններով զարդարեց «հաւասար թագաւորե-
ցելոյն Հռովմայեցւոց Վոստանդնի քաղաք անուա-
նելով, երկրորդ Հռոմ տիրացոյց. . . և գրչփռնսն զե-
րեքոտեանսն յաւպարիսի նոր քաղաքիս զնէր»: Ոչ-
ինչ չկայ ոչ երազի և ոչ էլ «պաղատիոն»-ի ու
«փորոնի» մասին. յետոյ այստեղ Վոստանդինը ինքն
է քաղաքի անունը փոխում, «Վոստանդնի քաղաք
անուանելով», իսկ Խոր. մէջ Վոստանդինը «անուա-
նեաց նոր Հռոմ, իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Վոստան-
դիանու քաղաք»: Տեսնենք Փոքրը ինչպէս է պատ-
մում. արդեօք նա հետեւում է իւր բնագրին թէ ոչ,
Թագաւորը արեւմուտքից «գառնայր» (ունի Խոր.
Մեծը չունի) «ի Վոստանդնուպօլիս» (Խոր. ուղիղ

ունի «Բիւզանդիոն») և «ըստ տեսեան ցուցակու-
թեան» զարդարեց շինութիւններով, ինքն անուա-
նելով Վոստանդինա քաղաք և «երկրորդ Հռոմ տի-
րացոյց ի վերայ աշխարհիս», շարունակութիւնը Մե-
ծի պէս է: Այստեղ էլ բնականաբար առաջ են գա-
լիս նոյն հարցերը. երկու գրողներից ո՞րն է միւսի աղ-
բիւրը, Խորենացու պատմութեան զանազանութիւն-
ները չեն մեկնում ոչ Մեծ, ոչ էլ Փոքր Սոկրատը,
և ոչ էլ երկուսը միասին առած. պէտք է դարձեալ
երրորդ աղբիւրի դիմել, որից նա պէտք է վերցնէր
«պաղատիոն քերածոյ» և «փորոն» դարձուածները,
Մինչդեռ Փ. Սոկրատի երազի և մանաւանդ «աշ-
խարհին» խօսքի յաւելուածները բացատրւում են
Խորենացու պատմութեամբ. ուրեմն եթէ կայ փո-
խառութիւն, — իսկ այդ ընդունում են բոլորը, ան-
պայման Խորենացուց է:

Այսքանը բաւական եմ համարում երրորդ,
Փոքր Սոկրատի և Խորենացու առնչութեան խնդրի
մասին. աւելին ցանկացողները թող բարեհաճեն
հրատարակութեանս յառաջաբանի ԿԵ—ԿԶ. էջերը
նորից ուշադրութեամբ կարդալ:

Ինչ համար անհամոզեցուցիչ, հետեւապէս
անընդունելի մնացին պրոֆ. Խալաթեանի քննական
յօդուածի եզրակացութիւնները, որոնք են.

ա. «Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի եկեղե-
ցական պատմութեան եօթներորդ դարու հայերէն
թարգմանութեան համառօտութիւնը, կամ որ նոյնն
է, Փ. Սոկրատը, և օգտուել է նորանից (էջ 359)»:
Մենք տեսնք որ Փ. Սոկրատը Խորենացու աղբիւր
լինել չէ կարող, այլ հակառակն է ուղիղ:

բ. Խորենացին ճանաչել է Ս. Սեղբեստրոսի վարքի նոյնպէս եօթներորդ դարու վերջում կատարուած Բեդարմակ և Համանոս հայերէն թարգմանութիւնները¹ (?), և օգտուել է նոցանից։ Ուղիղ է Ընդարձակի մասին ասածը, իսկ Համանոսի մասին ոչ։ Ուստի լրացնելով և ուղղելով մեր հրատարակութեան յառաջաբանի եզրակացութիւնները՝ ի նկատի առած մեր քննադատների ասածները ընդունում ենք։

ա. Խորենացին օգտուել է 676 թ. հայերէն լեզուով թարգմանուած Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքից, հետեալպէս այդ թուից առաջ չկար Խորենացու պատմութիւն։

բ. Խորենացին չէ ճանաչում Մեծ Սոկրատի ոչ հայերէն թարգմանութիւնը և ոչ էլ յունարէն բնագիրը։

¹ Յարգելի Պրոմեսորը մի քանի անգամ է (էջ 340), որ եւ Խորենացու աղբիւր լինողներով Սոկրատի պատմութիւնը, ուրիշ «մեր ձեռքը չհասած թարգմանութիւն» եւ եւրոպացի, եւ լոկալ ինչ հիման վրայ իմ ենթադրած թարգմանութիւնը էրիւ, էրիւ եւ կամ «Լուսին» էրաւրի, որեւէն զէրէրէր ինձ այն, ինչ որ լիւս ասել. իսկ այժմ կհամի՞նք արդեօք ցոյց տալ «Սոկրատի էրիւ» հայ լուսինի» (էջ 358 եւ 259), որով ինքն իրան պարզօրէն հակասում է, քանի որ ինձ հետ համաձայնելով ընդունել է ի Լուսինի լուսինի եւ դրանից կատարուած մի համանոսութիւն (Համ. էջ 291, 292 եւ մասնաւոր 359 ու եզրակացութիւնը)։

գ. Փոքր կոչուած Սոկրատը կրճատուելով եօթներորդ դարու վերջում կամ ութերորդի սկիզբները, իւր բնագրից շեղուելիս և յաւելուածներ ընդունելիս, օգտուել է ի միջի այլ հայաղբիւրների, նաև Խորենացու պատմութիւնից։

դ. Խորենացու պատմութիւնը, ինչպէս որ այսօր ունենք, գրուել է Փրկչական 676 թուից մինչև եօթներորդ դարու վերջը, մօտաւորապէս նոյն դարու վերջի 20—25 տարիների շրջանում։

0000285

NL0000285

4316

12013

